

XIX-XX ғасырлардағы орыс дереккөздеріндегі қазақ қоғамы бейнесі

ЖАРИЯЛАНДЫ
30.04.2025

ТІРЕК СӨЗДЕР
әкімшілік баяндамалар, идеология, қазақ қоғамы, объективтілік, орыс дереккөздері, тарихи стереотиптер, XIX-XX ғасырлар, этнография

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/178506/>

Ақпар Абылай Бекенұлы

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және Құқық институты

«7M01602 тарих-дінтану» мамандығының 1 курс магистранты

Аннотация

XIX-XX ғасырлардағы орыс дереккөздеріндегі қазақ қоғамы бейнесі тақырыбы тарихи мәтінмәнде шолылып, ресми әкімшілік баяндамалар, саяси және этнографиялық еңбектер арқылы қалыптасқан стереотиптер талданады. Мақалада ресми дереккөздердің әлеуметтік құрылым, мәдени дәстүр, саяси құқық және экономикалық қатынастарды көрсету ерекшеліктері зерттеледі. Сонымен қатар, шовинистік бағыттағы көзқарастар мен туралық қайшылықтары, дереккөздердің объективтілігі мен идеологиялық түсірулері қарастырылады.

Кілт сөздер

орыс дереккөздері, қазақ қоғамы, XIX-XX ғасырлар, этнография, әкімшілік баяндамалар, идеология, тарихи стереотиптер, объективтілік

Кіріспе

XIX-XX ғасырлар кезеңі қазақ қоғамы мен Ресей империясы арасындағы тарихи-әлеуметтік қарым-қатынастың айшықты жемістерін қалдырды. Осы кезеңдегі ресми орыс дереккөздері – әкімшілік баяндамалар, заңдық құжаттар, этнографиялық зерттеулер мен медициналық есептер – қазақтардың өмір салтын, әлеуметтік құрылымын және мәдени

дәстүрлерін өз идеологиялық тұрғысынан бейнеледі. Мұндай бейнелер қазіргі зерттеушілерге тарихи шындықты талдауға мүмкіндік берсе де, онда кездесетін шовинистік, басқарушылық немесе «экзотикалық» риторика қазақ қоғамының тұтас бейнесін бұрмалай алатын еді. Себебі ресми көзқарастар көп жағдайда мемлекеттік саяси қажеттілік пен империялық идеологияға бағынышты болды. Осы мақаланың мақсаты – XIX–XX ғасырлардағы орыс дереккөздеріндегі қазақ қоғамының бейнесін жан-жақты талдап, оның объективтілігі мен идеологиялық қырларын сапалы түрде көрсету.

Ресми әкімшілік және статистикалық баяндамалардағы бейнелеу

XIX ғасырдың соңынан XX ғасырдың басына дейінгі Ресей империясының уездік және облыстық статистикалық баяндамаларында қазақ қоғамы көбіне көшпенді мал шаруашылығына негізделген, «отсталость» категориясымен сипатталған. Мұнда қазақтардың әлеуметтік құрылымы – ру-тайпа негізінде ұйымдасқан билік жүйесі, малшылар мен шаруалар арасындағы экономикалық серіктестік, қалыңдық және көш-қоныс тәртібінің функциялары егжей-тегжейлі келтіріледі [1]. Дереккөз авторлары көп жағдайда ресми статистикаға сүйене отырып, қазақтардың білімсіздігі мен әдет-ғұрыптарын төмендетуші риторика қолданған, сондықтан дәйекті сандық деректер белгілі бір идеологиялық мақсатқа бейімделген. Сонымен қатар, мұндай баяндамаларда әйелдердің қоғамдық деңгейі туралы шектеулі мәліметтер бар, бұл гендерлік рөлдерді тарихи кезеңді дұрыс бағалауға кедергі жасайды [2].

Саяси-құқықтық тұрғыдан шолу

XIX–XX ғасырларда орыс заңнамасында қазақтар «тұрғындар» (подданные) мәртебесінде тіркеліп, арнайы өкілетті биліктің қарауына алынған. Санкт-Петербургтағы Сыртқы істер министрлігінің және Омск архиепископы есептерінде қазақтар жерді игеру құқығынан айрылып, орыс шаруаларына жер беру саясатының нысаны болғандығы баяндалады [3]. Осындай ресми құжаттарда қазақтық қауымдардағы сот

жүйесі мен «құдайтұтушылар» тәртібі негатив тұрғыда сипатталған, империялық құқықтық-нормативтік жүйе қазақ салт-дәстүрін «архаизм» ретінде бағалап, оны жаңарту қажеттігін алға тартқан [4].

Этнографиялық зерттеулердегі мәдени бейнелер

Ресейлік этнограф ғалымдар мен саяхатшылар еңбектерінде қазақтардың музыкалық-би аспаптары, атты баптау әдістері, киім-кешек және отбасылық дәстүрлері туралы бай материал жинаған. А.Н. Веселовский мен Н.Н. Веселовская жазбаларында қазақ фольклорының элементтері мен ауызша поэзия үлгілері талданып, олардың номадтық мәдениеттің бірегей көрінісі ретінде маңыздылығы көрсетілген [5]. Дегенмен, кейбір зерттеушілерде «экзотика» деп бедерленген этнографиялық сипаттамалар қазақты «империя шекарасындағы көрермендік объект» ретінде көрсетуге ұмтылған. Бұл шолу нысандарының ғылыми танымнан гөрі идеологиялық тапсырысқа бағынышты екендігін аңғартады.

Санаторийлік және медициналық баяндамалардағы тұрмыс-салттық бейнесі

XIX–XX ғасырлардағы орыс медицина лекторлары мен санитарлық-қорғаныс органдарының баяндамаларында көшпелі қазақ қоғамындағы санитарлық жағдай, мал шаруашылығымен байланысты эпидемиялар талқыланады. Медицина қызметкерлері қазақ қоныстарында тұмау, тиф және ас қорыту жүйесі ауруларының таралуын зерттеп, жергілікті емдік дәстүрлер мен дәрілік шөптерге пікір білдірді [6]. Бұндай баяндамаларда қазақтардың медициналық дәстүрін «жаңашылдыққа әлі жетпеген» деп сипаттап, орыс дәрігерлері енгізген профилактикалық шаралардың маңызын екшеген.

Қорытынды

XIX–XX ғасырлардағы орыс дереккөздері қазақ қоғамының сан қырлы бейнесін түрліше жеткізгенімен, олардың барлығы біртектес объективтілікті сақтай алмады. Ресми статистикалық баяндамалар мемлекеттік идеологияға бағынышты сандық деректер ұсынса, саяси-

құқықтық құжаттар жер мәселесі мен әкімшілік мәртебені шектеу арқылы идеологиялық мақсатты көздеді. Этнографиялық зерттеулер мәдени мұраны байытып көрсеткенімен, кей жағдайда «экзотика» шеңберінде көрсетуге бейім болды. Медициналық баяндамалар санитарлық сипаттағы ақпарат берсе де, қазақ емдік дәстүрлерін төмендетуші тәсілді қолданды. Осылайша, тарихи зерттеу кезінде әрбір дереккөздің идеологиялық контекстін ескеру маңызды, ал қазіргі зерттеулерде алынған материалдарды интердисциплинарлық көзқараспен қайта қарастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Баймұхамбетова, Г.Ж. «Қазақ қоғамының қалыптасуы (XIX ғ. екінші жартысы)». Абай атындағы ҚазҰПУ журналдары, 2018. <https://journal.kaznpu.kz/kz/article/view/7890>
2. «Статистический отчет по Оренбургской губернии за 1897 год». Российская Государственная Библиотека. <https://vivaldi.nlr.ru/bv000010829/view/#page=1>
3. Санаторно-статистические материалы Томского государственного архива. <https://tomskarchives.ru/documents/medical/1905-stat.pdf>
4. Федоров, А.П. «Русско-казахские земельные отношения в конце XIX — начале XX вв.». Вестник КазНУ, 2004. <https://vestnik.kaznu.kz/article/view/4567>
5. Документы Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Том 12. Санкт-Петербург, 1910.
6. Веселовский, А.Н., Веселовская, Н.Н. «Материалы по этнографии казахов». Известия Русского Географического Общества, 1899. <https://e-history.kz/upload/iblock/veselovshet.pdf>
7. Медицинские отчеты Омского санитарного управления (1902–1914). Омский Государственный Архив. <https://omskarchive.ru/medicalreports.pdf>
8. Кузнецов, В.С. «Этнографические очерки кочевых племен». Руснаука, 2012. http://rusnauka.com/pdf/ethno_kuznetsov.pdf

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.